

Кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики
Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

УМОВИ ЖИТТЯ ФОЛЬКСДОЙЧЕ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГУ ЖИТОМИР

На основі широкої джерельної бази аналізується політика нацистського окупаційного режиму по забезпеченню умов проживання фольксдойче на території генерального округу Житомир. Звернено увагу на особливості організації економічного, соціального, культурно-освітнього життя місцевих німців; на взаємовідносини фольксдойче з ненімецьким населенням регіону. Визначено, що відповідні заходи були пріоритетними у діяльності окупаційної адміністрації.

Ключові слова: генеральний округ Житомир, фольксдойче, військова адміністрація, цивільна адміністрація, германізація.

Одним із головних напрямків у діяльності нацистської військової та цивільної адміністрацій на території України в період Другої світової війни була політика забезпечення умов життя фольксдойче – етнічних німців місцевого походження. Центральне місце у цьому відношенні відводилося генеральному округу Житомир, на території якого проживала чи не найбільша німецька етнічна меншина. Лише станом на кінець 1941 р. у регіоні було зареєстровано понад 40 тис. фольксдойче [1, арк. 10]. Восени 1942 р. з ініціативи райхсфюрера СС Г. Гіммлера між Житомиром та Бердичевом була утворена колонія німецьких поселенців – Гегевальд. Через рік, восени 1943 р., було офіційно оголошено про заснування другої німецької колонії в житомирському генеральному окрузі між Коростенем і Черняховом – Фьорстерштадт, або Черняхів [2, арк. 1-2]. У рамках реалізації нацистського

генерального плану «Ост» колонії Гегевальд та Фьорстерштадт мали стати плацдармом для майбутньої німецької колонізації окупованих територій СРСР.

У сучасній історіографії окреслена проблематика не виступала предметом окремого наукового дослідження. Разом з тим, ряд вітчизняних та іноземних учених, серед яких М. Коваль, П. Медведюк [3], В. Васильчук [4], О. Іванов, І. Іваньков [5], В. Гінда [6], В. Лауер [7] та інші, торкаючись питань становища фольксдойче та різних напрямків нацистської політики по відношенню до етнічних німців на території України в період Другої світової війни, контекстуально певну увагу звертають і на генеральний округ Житомир.

Метою пропонованої статті є розгляд політики німецької військової та цивільної окупаційних адміністрацій, спрямованої на забезпечення економічного, соціального, культурно-освітнього та інших аспектів життя фольксдойче на території житомирського генерального округу.

На території генерального округу Житомир, на відміну від більшості регіонів райхскомісаріату Україна, забезпечення умов проживання фольксдойче відбувалося у двох площинах: на місцях їх попереднього проживання у поліетнічних ненімецьких населених пунктах та в колоніях Гегевальд і Фьорстерштадт.

Уже в розпорядженні відділу військової адміністрації командуючого військами оперативного тилового району групи армій «Південь» від 16 серпня 1941 р. вимагалось всіляко надавати преференції фольксдойче при призначенні на посади в адміністрації та економіці, виділенні кредитів за рахунок общин, при забезпеченні житлом, зокрема через конфіскацію єврейських квартир, меблями, одягом, продуктами харчування тощо [8, арк. 20]. Першочергово на порядку денному перед військовою, а згодом і цивільною адміністраціями, постало питання забезпечення фольксдойче продуктами харчування та предметами першої необхідності.

Окрім місцевої окупаційної влади, облаштуванням етнічних німців житомирського генерального округу займалася Націонал-соціалістична служба з питань благодійного (соціального) забезпечення населення

(Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, NSV). Головним джерелом постачання фольксдойче регіону стало єврейське населення. На початку своєї діяльності NSV розповсюдила близько 30 тонн білизни, одягу, взуття, інших предметів, які були конфісковані у єврейського населення Житомирщини після масових розстрілів вересня 1941 р. Згодом для забезпечення фольксдойче до Житомира було налагоджено поставки майна євреїв київського регіону, а у липні 1942 р. – із Франції [7, с. 198]. Також передавалося фольксдойче конфісковане єврейське майно з інших регіонів генерального округу Житомир. Відповідно до наказу Вінницького міського управління від 18 квітня 1942 р., усе єврейське майно підлягало класифікації на чотири категорії. Найкращі речі, які відносилися до 1-ї категорії, передавалися німецькій владі [9, арк. 82] і могли розповсюджуватися у середовищі етнічних німців.

Продуктові спец-пайки (хліб, молоко, масло, яйця, м'ясо, крупа, цукор, сіль, чай тощо), частково одяг та предмети першої необхідності серед фольксдойче в основному поширювалися через мережу спеціалізованих закритих магазинів [10, арк. 15зв.; 11, арк. 18], іноді – напряму [12, арк. 39].

Така «благодійність» знайшла супротивників в особі частини урядовців цивільної адміністрації. Керівник головного відділу продовольства житомирського генерального округу Кьонігк 17 червня 1943 р. у своїй доповіді у Вінниці зауважив, що благодійність у питанні забезпечення фольксдойче «швидше наносить шкоду, а ніж приносить користь» [13, арк. 283].

Фольксдойче призначалися на посади різного рівня до складу німецьких окупаційних та українських допоміжних органів влади, у тому числі на найвищі адміністративні пости. Етнічним німцям місцевого походження довіряли керівництво різного роду організаціями промислової і сільськогосподарської сфер, інших галузей економіки досить часто без урахування фахової підготовки [11, арк. 23зв]. Іноді фольксдойче очолювали міські та сільські (як і районні) управління в населених пунктах, де німці становили етнічну меншість. Відомо, наприклад, що міським головою Бердичева був призначений фольксдойче Родер [7, с. 63], етнічним німцем був сільський голова с. Слободище

Бердичівського району [14, арк. 9зв.]. Непоодинокими були випадки, коли фольксдойче залучалися до німецьких військових формувань [15, арк. 95-96 зв.]. Це стосувалося тих етнічних німців, які отримували німецьке громадянство.

Відповідно до загальної політичної лінії підтримки фольксдойче, німецькі сім'ї звільнялися від частини податків [16, арк. 79; 17, арк. 30зв.], а робітники з категорії етнічних німців отримували 50 % надбавки до заробітної плати у порівнянні з працівниками решти етнічних груп [18, арк. 19; 19]. На фольксдойче не поширювалася політика відправки на примусову працю до Німеччини [1, арк. 32]. Чи не єдиним прикладом в генеральному окрузі Житомир, який ішов у супереччя цього положення, було бажання жителя Житковицького району (гебітскомісаріат Петриків), німця Карла Маркварта, поїхати на роботу до Райху. Відповідну заяву у червні 1943 р. він спрямував до біржі праці Житковичів. Основним мотивом цього рішення, за словами К. Маркварта, була неможливість працевлаштування на місці та бажання досконало оволодіти німецькою мовою [20, арк. 98].

Належним чином вирішувалися і питання, пов'язані із соціальним захистом та медичним обслуговуванням місцевих німців. Для дітей із сімей фольксдойче створювалися дитячі садки, а для дітей-сиріт – дитячі будинки [5, с. 90; 21, арк. 2]. Один із перших дитбудинків був відкритий у травні 1942 р. в Житомирі, у якому на той час перебувало 20 дітей [21, арк. 2]. Фольксдойче також мали першочергове право на медичне обслуговування у наявній системі медичних закладів, а спеціальні лікарні для фольксдойче, які відкривалися у регіоні, укомплектовувалися досвідченим персоналом, усім необхідним устаткуванням та забезпечувалися медикаментами [22]. Роботу по соціальному забезпеченню та медичній підтримці фольксдойче проводив німецький Червоний Хрест [23, арк. 36].

Особливу увагу окупаційна влада надавала політиці у сфері шкільної освіти. Адже саме через освіту і виховання відбувалася германізація молодого покоління. Широка мережа німецьких шкіл була створена в усіх районах

компактного та дисперсного проживання фольксдойче. Відповідно до офіційної німецької статистики, станом на 15 червня 1942 р. на території генерального округу Житомир діяло 122 німецькі школи із 330 класами, у яких навчалося до 6,5 тис. осіб. У цей час найбільше німецьких шкіл було відкрито у Звягельському (40), Коростенському (25), Ємільчинському (21), Житомирському (16) та Радомишльському (12) гебітскомісаріатах [24, арк. 61-62]. Однак, вказані статистичні дані не зовсім повні, а відтак – точні. Адже відкрита 1 червня 1942 р. німецька школа у Вінниці [25] до статистичного переліку не внесена. На думку одного з дослідників питання освітніх процесів періоду окупації В. Гінди, названі цифри є значно завищеними, а реальна кількість німецьких шкіл у цей час могла сягати близько 60 [6, с. 128]. У будь-якому випадку кількість німецьких шкіл у подальшому зростала, особливо у створених колоніях Гегевальд та Фьорстерштадт. Лише у Гегевальді для майже 2100 дітей-фольксдойче було сформовано 56 шкільних класів [2, арк. 7]. Із осені 1942 р. для спеціалізованої підготовки фольксдойче почали відкриватися фахові школи, у першу чергу сільськогосподарського спрямування. Два такі навчальні заклади були відкриті у Коростені та с. Сестринівка Козятинського району [6, 128]. У Житомирі в травні 1942 р. також була відкрита школа фармацевтів і стоматологів, а в березні 1943 р. – сільськогосподарська школа [5, с. 90].

Німецькі освітні установи забезпечувалися усіма необхідними навчально-методичними матеріалами, у першу чергу підручниками [26, арк. 4]. Для методичної допомоги навчальним закладам для фольксдойче при генеральному комісарі виходило щомісячне педагогічне видання «Der volksdeutsche Erzieher» («Педагог для фольксдойче») [27, арк. 454-483]. Журнал, який з'явився на початку 1943 р., був чи не єдиним у своєму роді в усьому райхскомісаріаті Україна.

Фахова підготовка учителів із категорії фольксдойче, яка відбувалася в умовах радянської освітньо-виховної системи, не відповідала завданням тотальної германізації. Для підвищення професійного рівня, кваліфікації

місцевих учителів-фольксдойче, формування нацистського світогляду їх періодично залучали до проходження курсів у спеціальних шкільних таборах і на території генерального округу (Геґевальд, Житомир, Звягель), і поза його межами [21, арк. 3; 24, арк. 82-84]. Так, наприклад, 26 травня 1942 р. курси з перепідготовки учителів для німецьких шкіл розпочалися у Житомирі, на яких перебувало близько 80 осіб [26, арк. 4]. Потребу підвищувати кваліфікацію учителів-фольксдойче для створення ефективної шкільної системи підтвердив колектив німецьких педагогів з Райху, які перебували на території генерального округу Житомир у жовтні 1942 р. [28, арк. 2а].

Персонал німецьких освітньо-виховних закладів разом з фольксдойче укомплектовувався етнічними німкенями з Райху. Зокрема, на початку серпня 1942 р. до Рівного прибула група німкенів із 21 особи, які були спрямовані на роботу до райхскомісаріату Україна, у тому числі до генерального округу Житомир, для виконання обов'язків референтів дитячого дозвілля при генеральному комісарі та керівників німецьких дитсадків при гебітскомісарах [29].

Підсумком освітньої кампанії нацистів по відношенню до фольксдойче виступають слова керівника головного відділу продовольства житомирського генерального округу Кьонігга: «У сфері виховання молоді із середовища німців, які не мають німецького громадянства, вдалося добитися великих успіхів» [13, арк. 284]. Германізація молодого покоління фольксдойче також відбувалася через їх залучення до організацій гітлерюгенд, які, зважаючи на особливий статус генерального округу Житомир, мали тут широко діяти.

Германізації та формуванню нацистських ідейно-політичних переконань піддавалися і повнолітні фольксдойче. Разом із включенням їх до системи адміністративних та виробничо-економічних відносин, це відбувалося і через залучення місцевих німців до різного роду заходів націонал-соціалістичного спрямування [30; 31], іноді – через організацію подорожей до Райху [1, арк. 51-53] та інші пропагандистські кампанії. Наказ генерального комісара К. Клемма від 5 лютого 1942 р. передбачав застосовування відповідних освітньо-виховних

заходів для перевиховання нестаранних фольксдойче та тих, які не мають бажання працювати [1, арк. 16]. У тотальній нацистській пропаганді всіляко підкреслювалися кровні та духовні зв'язки фольксдойче і райхсдойче (німці-громадяни Німеччини). Приміром, у газеті «Голос Волині» від імені житомирського адресного бюро було поширено інформацію, що в Житомирі зустрічалися випадки знаходження німецькими військовими своїх близьких серед німців місцевого походження [32].

Принагідно зауважимо, що в культурно-духовному плані для фольксдойче регіону була сформована широка мережа книгозбірень, вони мали право на вільне вираження релігійних переконань. Водночас, за словами генерального комісара Е. Ляйзера, матеріальне і духовне обслуговування фольксдойче можливе лише за умов їх переселення (в німецькі колонії). Про це йдеться у наказі генералкомісара від 25 лютого 1943 р., адресованому гебітскомісарам та командирів штандарта Геншеля у Гегевальді [33, арк. 50].

Фольксдойче були включені до системи німецьких правових відносин, яка передбачала юридичну відповідальність за злочинні дії. Лише у травні 1942 р. на території генерального округу Житомир спеціальний суд оголосив вирок по двох кримінальних справах за участю місцевих німців. За однією із них фольксдойче через крадіжку отримав вирок у два роки і один місяць ув'язнення з поразкою в громадянських правах на два роки. За іншою кримінальною справою троє німців, які порушили положення про ціни, були ув'язнені на різні строки від трьох місяців до одного року [21, арк. 4]. Наявні й інші приклади різних видів юридичної відповідальності фольксдойче, які, однак, були наслідком порушення правових відносин по відношенню до інших фольксдойче та райхсдойче, а не до місцевого ненімецького населення.

Німецькі інстанції через заборону шлюбів фольксдойче із представниками інших етнічних груп населення прискіпливо стежили за «чистотою раси» [1, арк. 3]. Однак, незважаючи на заборони, у джерельній базі зафіксовані спроби зареєструвати такі «міжетнічні» сімейні союзи. У лютому 1942 р. один із німецьких адміністраторів Житомира навіть звернувся до

Управління з питань зв'язків з етнічними німцями з рекомендацією відчислити зі «Списку німецького народу» місцеву німкеню за бажання вийти заміж за етнічного українця [7, с. 201]. На початку вересня 1942 р. Звягельське міське управління через місцеву газету повідомило про намір українця Федора Уфімчука укласти шлюб з німкенею Августиною Носке [34]. Подальша участь цих осіб невідома. Однак через значну асиміляцію фольксдойче в Україні та їх спокійне відношення до шлюбів із представниками інших народів 10 липня 1943 р. було видане розпорядження, яке допускало шлюби між етнічними німцями та представниками деяких національних груп [3, с. 19].

Преференції, надані фольксдойче окупаційними органами, часто їх зверхня поведінка по відношенню до ненімецького населення вносили напруження у систему міжнаціональних відносин. У серпні 1943 р. бандерівці звітували, що німці Звягеля, чисельність яких оцінювалася у 3700 осіб, ставилися до місцевого населення дуже погано [14, арк. 9зв.]. Очевидці згадують, що німецькі поселенці колонії Гегевальд практично не контактували зі своїми сусідами-українцями [35]. Показовою є конфліктна ситуація, яка виникла через упереджене ставлення фольксдойче Емми Ейберт до працівників Люденевицької волості (гебітскомісаріат Петриків). Остання через своє німецьке походження без будь-яких причин тривалий час психологічно тероризувала працівників волосного управління та місцевих жителів с. Люденевичі. Конфлікт зайшов настільки далеко, що в нього бургомістр Житковицького району попросив втрутитися гебітскомісара Петрикова [36, арк. 9]. Подібна напруженість у відносинах призвела до того, що «на бажання місцевого населення» один із рейдуючих відділів УПА у середині 1943 р. знищив сільського голову с. Слободище Бердичівського району, який за походженням був етнічним німцем-фольксдойче [14, арк. 9зв.].

Натомість, існують і протилежні свідчення, що поодинокі місцеві німці генерального округу Житомир підтримували та захищали іноетнічних осіб, іноді й осіб єврейської національності, від небезпеки нацистської окупаційної

політики [37, с. 175-176] або ж, принаймні, не мали по відношенню до них упередженого ставлення та ворожих настроїв [38, с. 49].

Отже, налагодження умов проживання фольксдойче було пріоритетом у діяльності нацистської окупаційної адміністрації на території генерального округу Житомир. Відповідна політика стосувалася економічного, соціального, культурно-освітнього та інших аспектів життя місцевих німців, передбачаючи їх тотальну германізацію. Через певні особливості, серед яких присутність однієї із найчисленніших меншин фольксдойче та наявність німецьких колоній Гегевальд і Фьорстерштадт, житомирський генеральний округ був центральним у нацистській політиці облаштування життя місцевих німців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Житомирської області (далі — Держархів Житомирської обл.), ф. Р-1151, оп. 1, спр. 120, 144 арк.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3676, оп. 4, спр. 43, 23 арк.
3. Коваль М. В. Фольксдойче в Україні (1941—1944 рр.) / М. В. Коваль, П. В. Медведюк // Український історичний журнал. — 1992. — № 5. — С. 15—28.
4. Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII — початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. — К. : Вид. центр КНЛУ, 2004. — 341 с.
5. Іванов О. Ф. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України / О. Ф. Іванов, І. О. Іваньков // Український історичний журнал. — 2005. — № 3. — С. 83—95.
6. Гінда В. В. Освітня політика нацистів стосовно «фольксдойче» в рейхскомісаріаті «України» / В. В. Гінда // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія : зб. наук. праць. — Вінниця, 2009. — Вип. 15. — С. 126—133.
7. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер ; [пер. з англ. : С. Коломійця, Є. Ровного]. — К., 2010. — 368 с.
8. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 456, 153 арк.
9. Державний архів Вінницької області, ф. Р-1312, оп. 1, спр. 2а, 122 арк.
10. Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, оп. 2, спр. 13489, 107 арк.
11. Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, оп. 2, спр. 23008, 47 арк.
12. Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, оп. 2, спр. 12849, 91 арк.
13. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, 450 арк.
14. ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 3а, 78 арк.
15. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 16, 252 арк.
16. Державний архів Гомельської області (далі — Держархів Гомельської обл.), ф. Р-1846, оп. 1, спр. 8, 359 арк.
17. Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, оп. 2, спр. 23066, 70 арк.
18. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1568, оп. 1, спр. 3, 20 арк.
19. Голос Волині (Житомир). — 1942. — 7 січня.
20. Держархів Гомельської обл., ф. Р-1846, оп. 1, спр. 14, 111 арк.
21. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 221, 20 арк.
22. Голос Волині (Житомир). — 1942. — 3 жовтня.
23. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 294, 78 арк.
24. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 97, 347 арк.
25. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1942. — 4 червня.
26. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 64, 11 арк.
27. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 72, 484 арк.
28. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 94, 17 арк.
29. Голос Волині (Житомир). — 1942. — 6 серпня.
30. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1942. — 8 листопада.
31. Голос Волині (Житомир). — 1942. — 19 квітня.

32. Голос Волині (Житомир). — 1942. — 29 липня.
33. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 26, 120 арк.
34. Звягельське слово (Звягель). — 1942. — 2 вересня.
35. Держархів Житомирської обл., колекція відеоматеріалів, № 51.
36. Держархів Гомельської обл., ф. Р-1846, оп. 1, спр. 5, 59 арк.
37. Пичуков В. П. Немецкое население белорусского восточного Полесья в начале Великой Отечественной войны : устная история / В. П. Пичуков // Гомельщина в 1941 году : материалы науч.-практ. конф., посвященной 65-летию начала Великой Отечественной войны, (Гомель, 20 июня 2006 г.). — Гомель, 2006. — С. 173—177.
38. Жива історія Житомира : історичний альманах. Вип. 1 / [упоряд. : М. Гоманюк, О. Гуцалюк, Ю. Малихін]. — Житомир : Фонд Заславського, 2010. — 116 с.

С. В. Стельникович УСЛОВИЯ ЖИЗНИ ФОЛЬКСДОЙЧЕ НА ТЕРРИТОРИИ ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГА ЖИТОМИР

На основании широкой источниковедческой базы анализируется политика нацистского оккупационного режима по обеспечению условий проживания фольксдойче на территории генерального округа Житомир. Обращено внимание на особенности организации экономической, социальной, культурно-образовательной жизни местных немцев; на взаимоотношения фольксдойче с ненемецким населением региона. Определено, что соответствующие меры были приоритетными в деятельности оккупационной администрации.

Ключевые слова: генеральный округ Житомир, фольксдойче, военная администрация, гражданская администрация, германизация.

S. V. Stelnykovych LIVING CONDITIONS OF VOLKSDEUTSCHE IN THE ZHYTOMYR GENERAL DISTRICT

On the grounds of the rich archive database politics of Nazi occupation regime to ensure the living conditions of Volksdeutsche in the Zhytomyr general district are analyzed. Attention is paid on the characteristics of the economic, social, cultural and educational life of the local Germans, on the rapport of Volksdeutsche with non-Germans population of the region. Determined that the appropriate measures were a priority in the activities of the occupation administration.

Key words: Zhytomyr general district, Volksdeutsche, military government, civil government, Germanization.